

METSZET A FELSZABADULÁS UTÁNI MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNETÉBŐL*

Előzmények

A felszabadulás után az új véráramot hozó marxista szemlélet viszonylag hamar átjárta az irodalomtudományi és kritikai gondolkodást, valóságos szellemi úr töltődött fel. Új periódus kezdődött a tudomány történetében. Nemcsak azért, mert a népi demokratikus társadalmi berendezkedés gyökeresen új feladatokat fogalmazott meg a tudomány számára, s nemcsak, mert a Magyarországon addig szűk körben érvényesülő világnézet, a marxizmus egészen új irodalomtudományi módszert követelt. De azért is, mert a tudomány viszonylagosan önálló belső fejlődését tekintve is komoly lemaradás, erőtlenség, konzervativizmus volt az örökség. A magyar irodalomtörténetírás vezető irányzatai nem járták végig a polgári irodalomtudomány modern fejlődésének — mégoly problematikus — állomásait. A reformkori fellendülés után, de főleg a XX. század első felében a pozitívizmus és a szellemtörténet másod- és harmadvonalbeli törekvései váltak uralkodóvá, egy erősen provinciális, nacionalista szemléletű, az élő irodalomtól és kritikától teljesen elszakadt, konzervatív normarendszerű, elavult filológiai apparátusú irodalomtörténetírás jellemezte a vezető tudományos és egyetemi fórumokat. Színvonalas egyéniségek, kiugró teljesítmények persze jócskán akadtak *Toldy Ferenctől Gyulai Pálon és Riedl Frigyesen át Horváth Jánosig és Schöpfung Aladárig*, de sohasem dominánsan, jellegmeghatározó módon. Az ellenzéki, baloldali gondolat legtöbbször a kortársi irodalmi hiteles személyes esszéiben, publicisztikában kovácsolódként ki, sőt e műfaj adta pl. a hivatalos irodalomtörténeti szemlélettel oppozícióban levő — habár korántsem egyértelműen korszerű esztétikájú — haladó esszéisták irodalomtörténeti eszmélkedésének kereteit is *Babitsól Németh Lászlón át pl. Szerb Antalig és Halász Gáborig*. A polgári irodalomtudománynak a pozitívizmust és a szellemtörténetet követő harmadik nagy periódusa, a kapitalista társadalmak megzavart, de kikövetelt biztonságérzetét, indirekt apologetikáját is sugalló (viszont módszertani értékekben rendkívül gazdag) neopozitivisták formalizmus Magyarországon alig érezte hatását. Ezzel az irányzattal — nagyobb sodrásként — csak 1960-tól találkozott a magyar irodalomtudomány, a megkésett találkozás szükségszerű pozitívumainak és az antidogmatikus illúziókkal való „terheltség”, a „túllicitálás” ellentmondásainak, negatívumainak bonyolult összefonódásától kísérve.

A legpozitívabb hagyományt, a közvetlen előzményt egyrészt a baloldali, sőt szocialista eszmeiségű kritika és esszéirodalom, *Ady Endre* forradalmi publicisztikája, *Illyés Gyula* Petőfi-könyve, *Bálint György*, *Gaal Gábor*, *József Attila* és mások marxista írásai, másrészt az emigrációban élő marxista ideológusok, esztéták és irodalomkritikusok, mindenekelett *Lukács György* és *Révai József* munkássága jelenti. Műveik nemcsak a legkorszerűbb világnézet és a „szakma” igényes, tudományos hitelű találkozásait bizonyítják, de egyben az irodalomtör-

*Részlet „A felszabadulás utáni magyar irodalom története” c. kézikönyv számára készült összefoglaló tanulmányból. A tanulmány egy másik része a *Literatura* c. folyóirat 1975-i évfolyamában jelenik meg. Jegyzeteket, hivatkozásokat a kézikönyv jellegnek megfelelően — s annak külön bibliográfiai részére hagyatkozva — nem (vagy alig) alkalmazunk.

ténetírás és kritika egészségtelen szétválásának megszűnéséért, „kölcsonös” felnötté válásáért indított küzdelmet is.

A magyar irodalomtudomány XX. századi elváló útjait jól szemlélteti *Somogyi Sándor* nagyszabású tanulmánya, melyben Horváth János és Lukács György szembekerülését elemzi. *Horváth János* korszerű francia polgári irodalomszemléleten nevelkedve is, a modern értékek iránt is érzékenyen, sőt Ady iránti kezdeti rokonszenve *ellenére* a századelő irodalompolitikai külsőségekkel burkolt társadalmi harcában a konzervatív oldalra áll, mégha annak igényes, „reformkonzervatív” szárnyára is. Horváth János annak az áran lett a *hazai* polgári szaktudomány — sok vonatkozásban még ma is példamutató — legnagyobb mestere, hogy elzárkózott az újtól. A nemzeti klasszicizmus normarendszerével nemcsak egy XIX. századi állapotot akar konzerválni, de ennek az irányzatnak, a Petőfi és Arany teremtette iskolának is megmástitja valódi értékeit. Magas színvonalú szintézist hoz létre, amelyből azonban a XX. századi irodalom nemcsak mint téma marad ki: logikailag sincs benne helye, s ez történetileg, az összképet tekintve durván torzítja a régebbi irodalom képét is.

Lukács György viszont, aki 1919-ig páratlan dinamikájú filozófiai fejlődésen megy keresztül, aki a polgári ideológiák „ontogenezisét” szinte saját „filogenézise”-ként éli át, s aki már a tízes években az európai tudományosság élvonalába emelkedik korszerű monográfiáival esszéivel, nos ez a Lukács baloldaliság révén eljut a Tanácsköztársaság népbiztosi tisztségéig, a kommunista eszmék vállalásáig, a marxizmus elsajátításáig. Hogy azután a harmincas évektől kezdve — *emigrációban* — a *magyar* és egyetemes marxista esztétika és irodalomszemlélet legjelentősebb mesterévé váljon. S mikor 1945-ben hazatér, újra szembetalálkozik Horváthtal. Történelmi szembeállítás ez, módszerek és értékek szembeállása, a kölcsonös nagyrebecsülés és a kétségbe nem vont, egyaránt magas színvonal *ellenére* is.

De vajon azt jelenti-e ez, hogy a marxizmus „kivülről” jött a magyar irodalomtörténetírás számára? Már az eddigiek is, az Adytól Illyésig meghúzott hazai baloldali esszéirodalom, a korai Lukács forradalmi Ady-vonzalma és a többi szocialista-kommunista kritikus útja is az ellenkezőjét bizonyítják: ha leszoritottan, ha ellenzéki pozícióban is, de egyre erősödő tendenciát képviseltek azok a magyar irodalmi gondolkodók, akik baloldali osztályálláspontjuk révén a kor legkorszerűbb irodalmi törekvései mellett tudtak „szavazni”. (E tekintetben tehát *együtt* „szavaztak” a haladó polgári esszéirodalom és kritika legtöbb képviselőjével is.) S éppen e baloldaliság révén tudták tudományosan is újraértékelni a múltat. A társadalomelvű, a valóságához mérő, hatni akaró *s éppen ezért* a legsajátosabb irodalmi-művészi jelenségekre is érzékeny haladó magyar irodalmi tudat tehát szervesen növesztette ki magából a marxizmussal való szélesebb találkozás „történelmi szükségyszerűségét”. Ahogy Révai József írta: „A marxizmus hivatva van arra, hogy a magyar kultúra valóságos összefüggéseire új fényt derítsen, [...] behatolva a haladó magyar kultúra hagyományába, beilleszkedve élő folytonosságába, elsőrendű tényezőjévé legyen a magyar nemzeti kultúra továbbfejlesztésének.”

A magyar marxista irodalomtörténetírás alapkérdései

A fejlődéstörténeti szempont azt követelné, hogy az előzményeket az 1945 utáni első periódus történeti bemutatása kövesse. Márcsak azért is, mert bár a marxista irodalomtörténetírás néhány alapkérdését, alapelvét Lukács és Révai már korábban kidolgozta, műveik a magyar értelmiség közé *lényegében* csak 1945 után jutottak el, ekkor kezdték termékeny hatásukat éreztetni. Sőt: fontos írásaik, saját korábbi nézeteiket is módosító tanulmányaik származnak a felszabadulás utáni időből. A két ideológus, irodalmár gondolatrendszerének belső következetessége — az a tény, hogy egy „kész” (bár vázlatos) koncepcióval indult meg marxista irodalomtörténetírásunk 1945 utáni gyors felfutása — mégis megengedi az alábbi „kimerevítést”, állóképét. Vagyis azt, hogy a „fejlődéstörténeti” elemzés elé egy „elméleti-módszertani”

megközelítésű fejezet kerüljön. Az is indokolja ezt talán, hogy így élesebb fényben láthatók a fejlődéstörténeti alapkérdések, a fő eredmények és ellentmondások, valamint a későbbi évtizedek vitáinak, fejlődésének központi erővonalai is.

Lukács, Révai és a „forradalmi fejlődésvonal” koncepciója

Nem térünk itt ki külön Lukács és Révai pályájának, még kevésbé egyes műveinek részletesebb elemzésére. Azért kitérünk meg mégis ehelyütt az ő gondolatrendszerükből rekonstruálni a magyar irodalomtörténetírás máig is alapvető és egyúttal 1945-ben konkrét indulásul is szolgáló bázisát, mert bár a munkamegosztás a szellemi-közéleti szféra más pontjaira hívta őket: mégis rendkívüli hatást gyakoroltak a magyar irodalomtörténetírásra. Az új irodalomtörténeteszek több nemzedékét indították el, nevelték fel írásaik. Úgy persze, hogy a „tanítványok” vitatkozva-meghaladva sajátították el nézeteiket, s egyúttal az irodalomtudomány módszertani, „belső” fejlődését is egyre sikeresebben hozták összhangba azzal a hatalmas szemléletmeghatározó áttéréssel, amely elsősorban a „tanítók” marxista esztétikai orientációjához fűződik.

Aligha véletlen, hogy a két világháború között indult szinte valamennyi marxista kritikus, esztéta — a gyakorlati-osztályharcos és elméleti-világnézeti ösztönzés mellett — Adytól kapta pályája elején a legdöntőbb irodalmi ihletést. Ady s ezen keresztül a századelő magyar társadalmi fejlődésének kértarcúsága, a forradalomvárás és szövetségelnélküliség, a még megvalósítatlan polgári demokratikus feladatok megoldásának sürgetése és már a szocialista jövő ígérete volt az az „irodalmi” élmény, amely Lukácsnak és Révainak egész életére központi témája is lett. Időben visszafelé, a társadalmi és irodalmi kérdések „visszapörgetése” révén jutottak el a reformkorhoz, Petőfihez és az — egész magyar irodalmi fejlődést döntően meghatározó — ellentmondásos nemesi polgárosodás problematikájához. Adytól előre nézve pedig a Tanácsköztársaság utáni ellenforradalmi periódus ellenzéki áramlatainak tragikus megosztottsága, a népies-urbánus vita (mint megintcsak egyszerre társadalmi és esztétikai kérdés) jelölte ki érdeklődésük, vitáik, irodalmi harcaik fő terepét. A szovjetunióbeli magyar irodalmi emigráción belüli viszonyok, az ismerethiány s talán egyéni vonzalmak viszont akadályozták őket abban — szektariánizmus-ellenes, népfrontos koncepciójuk ellenére is —, hogy az 1945 előtti években részletesen foglalkozzanak József Attila költészetével és a modern magyar irodalom problematikájával.

Az emigrációból hazatérő Lukács (és a hazai illegális mozgalomban „nevelkedett” Horváth Márton) már 1945-ben lényegretapintó tanulmányban kapcsolja be József Attilát a „szubjektív” érdeklődéskörébe és irodalmunk „objektív” forradalmi fejlődésvonalának sodrába. Viszont Révai még ekkor sem nézett szembe a József Attila-kérdéssel. Jórészt tévesen értékelte József Attila pályáját s főleg a „pokoljárás” problematikáját: József Attilán jóval túlhaladó dogmatikus irodalomtörténeti tehertétel volt ez, aktuális kritikai-politikai következményeiről nem is beszélve. 1955-től azonban Révainál is önkritikusan „helyére került” József Attila, s ezzel párhuzamosan irodalomtörténetírásunk is döntő lépést tett — nemcsak egyszerűen a dogmatizmus legyőzése, hanem — az eredeti, másfél-két évtizeddel korábban már igényesen megfogalmazott marxista alapelvek „rehabilitálása” és alkotó továbbfejlesztése terén.

Kulcsmotívuma s egyúttal máig is „neuralgikus” pontja irodalomtörténetírásunknak a forradalmi fejlődésvonal kiemelt szerepének, a „Petőfi—Ady—József Attila”-hármasság esztétikai mértékének kérdése. A koncepció forrása megint csak nem önelvűen irodalmi: a népfrontstratégiára áttérő kommunista álláspont révén ismerte fel a magyar progresszió, hogy irodalmi fejlődésünk tetőpontjai a líra műfajában születtek meg, s hogy e lírai csúcspontok a magyar társadalom forradalmi „pillanatai”-val, illetve a következetesen baloldali eszmélkedéssel függenek össze. Mégpedig úgy, hogy a — mégoly ellentmondásos társadalmi háttérű — magyar „nézőpont” egyben az egyetemes emberi perspektívák és dilemmák világirodalmi szintű átélését is lehetővé tette: a kelet-európai „peremvidék” osztályharcaiból az egész emberiség, a világ-

szabadság gondolata is modern művészi hitelesítést kaphatott. Bármennyire leegyszerűsített is a megfogalmazás, tény, hogy magyarság és Európa, osztályharcos népiség és forradalmi emberiség-tudat (majd: hazafiság és internacionalizmus), korszerű formarendszer és esztétikai értelemben vett realizmus Petőfinél, Adynál és József Attilánál páratlan szintézisbe jut. Bizonyítva, hogy a korban, a nemzet társadalmi sorskérdéseiben benne él, a kor „alternatívait” művészként átélő és az „alternatívák” közül — a személyes sorssal, akár tragikus pokoljárással hitelesítetten — a leghaladóbb mellett kiálló művész egyszersmind a legegységesebb, legmaradandóbb mondanivaló megfogalmazására képes. A marxista esztétika kikovácsolódó, a szektáns tendencia-irodalmat „legyőző” realizmus-elmélete a „Petőfi—Ady—József Attila-vonal” koncepciójában tehát a mindenkori haladó magyar irodalomtudati örökséggel találkozott. Mindenekelőtt Ady és Illyés Petőfi-képével, József Attila Ady-hagyományával, a forradalmi baloldal többévtizedes irodalomkoncepciójával; egyszerre társadalmi-világnézeti és irodalmi-kulturális programként. Ez a koncepció tehát nem közvetlen stílusmintákkal érvelt, hanem világnézeti-művészi mértékként hirdette és sugallta a harmincas évek végétől pártosság, népiség és realizmus, magyarság és szocializmus — nemcsak irodalmi, de irodalmunk történeti fejlődése által is hitelesített s nagyon is aktuális — „egységprogramját”.

Ezzel a mértékkel szembesíti Révai és Lukács tanulmánysorozata a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a megosztott progressziót. De már ekkor, *Az írástudók felelőssége* c. kötet 1944-es előszavában (*Megosztottság vagy összefogás?*) kimondja Lukács: a hangsúlyos kiemelés nem jelenti más haladó törekvések zárójelbe vételét, sematikus eltorzítását. S amikor a felszabadulás utáni első években több előadásban felvázolja a magyar irodalomtörténet új marxista koncepciójának, a korábbi irodalomtörténetírás revíziójának alapéteit, Lukács már a szektáns-dogmatikus leegyszerűsítések veszélyeire is hivatkozik (pl.: *Megjegyzések egy irodalmi vitához*). Két kiemelkedő jelentőségű tanulmányában (*A magyar irodalomtörténet revíziója* és *A marxista kritika feladatai*) összefoglalóan fejt ki a marxista irodalomszemlélet máig is érvényes alapelveit, bár kétségtelenül tartalmaznak ezek az írások néhány azóta már módosított, vitatható részértékelést is.

„Most már abban a helyzetben vagyunk — írja 1948-ban —, hogy a haladás irányát és tartalmát, a haladó, a forradalmi író fogalmát konkrétan tudjuk meghatározni. Itt is döntő kérdése újabb irodalomtörténetünknek Petőfi, Ady és József Attila központi helyének kijelölése és e központi hely konkrét társadalmi és művészi okainak kidolgozása. Ennek azonban semmiképp sem szabad azzal járnia, hogy a többi nagy, jelentékeny vagy tehetséges íróval szemben igazságtalanság történjék, ahogy az újabb kritikánkban már egynéhányszor megtörtént.” (*A magyar irodalomtörténet revíziója*)

A marxista kiemelés tehát nem jelentett egyúttal kizárást is. Révai pl. azzal, hogy Ady-könyvében kimutatta Ady szimbolizmusának nem megkésett, hanem realista funkcióját, forradalmi tartalmát (s általában is kifejtette a líra vezető szerepének gondolatát), új fényt vetett Ady előzményeire és kortárs-jelenségeire is. Amikor Révai Petőfit „kiemelte” a reformkori nemesi polgárisult irodalomból és mint a liberalizmus és demokrácia költői szétválasztóját jellemezte, aki az irodalmi népiességet és romantikát a forradalmi világnézetű lírai realista népiséggel megszüntetve — megőrizte, akkor pl. *Arany János* költészetének is olyan értelmezési lehetőségeit és szépségeit nyitotta meg, amelyeket *Horváth János* — mégoly Arany-központú — nemzeti klasszicizmus-koncepciója azideig gátolt. 1848 központi szerepének kijelölése az egyenlőtlen irodalmi fejlődés tényeinek világnézeti-társadalmi magyarázatát biztosította, mint ahogy a *Nyugat* forradalmi és esztéta-szárnyának szétválasztása sem az utóbbi degradálását szolgálta, hanem a haladó irodalmi táboron belüli valóságos világképi-művészi ellentmondások feljéftését célozta.

Lukács és Révai éppen azzal tudtak a legsajátosabban irodalmi kérdésekben is meggyőzően újat mondani (pl. a nyelvújítás szerepe, hozadékai a dzsentri-közérzülettel szemben, a népi írók szociográfiájának jellege stb.), hogy a társadalmi fejlődéssel szerves egységben látták az

irodalmat. Tudományosan bizonyították be, hogy a nagy irodalmi fordulópontok lényegében egybeesnek a nagy társadalmi-történelmi sorsfordulókkal, hogy a Petőfi—Ady—József Attila „szentháromság” nem a politikai aktualitás kívánalma, hanem valódi művészimozgás folyamat. Amely persze annyiban pusztán szimbolikus, hogy három névben jelöl egy sokkal tágabb és bonyolultabb folytonosságot, de annyiban kétségtelenül közvetlenül is igaz, hogy irodalmunk egyik vonulatának az eszmei-történelmi-esztétikai-poétikai indokok egységével bizonyítható központi szerepére, világirodalmi értékhangsúlyára utal.

Jogtalanul hibáztatják a dogmatikus irodalomtörténetírás „bűnei”-ért a marxista alapkonceptiót, a gúnyosan emlegetett „fővonalak”-at. Nem az „értékmonopólium”, hanem az „értékhegemónia”, nem a kizárás, hanem a hangsúlyosság viszonyító mértékéről volt szó. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a fővonal-konceptió irodalomtörténeti és kultúrpolitikai eltorzításával nem kell komolyan szembenéznünk. Sőt még azt sem, hogy tagadnánk: Lukács és Révai lényegében helytálló gondolatrendszerének némelyik téves részleme, érvelése, leegyszerűsített megfogalmazása is hozzájárult e torzuláshoz.

Utaltunk már Révainál a József Attila-kérdésre, s említhetnénk még más problémákat is. Lukácsnál pedig egészen nyilvánvaló, hogy az ő általános esztétikai megközelítése bármennyire alkalmas is lehet a centrális kérdések és válaszok helyes megjelölésére, a konkrét irodalomtörténeti árnyalásban már olykor megbicsaklik. Saját alapelveivel is ellentétbe kerül Lukács, amikor pl. az 1849 és 1905 közötti irodalom dzsentroid-provinciális, Ady, forradalmisága felől valóban kompromisszumos vonásait joggal bírálva az egész korszakot is sommásan negatívvá minősíti, elfeledkezve a sokszínű, igényes, színvonalas (mégoly ellentmondásos) haladó törekvésekről, sőt az „ár ellen úszókról”. A nemzeti irodalom egyenlőtlen fejlődésének értékeit és hullámvölgyeit ma már árnyaltabban értékeli Lukácsnál a marxista irodalomtörténetírás, elég pl. Arany, Madách, Kemény, Kosztolányi, Németh László, Weöres Sándor életműveire utalni. Árnyaltabban, de nem nivellálva a szinteket, nem elmosva a forradalmi fejlődésvonal kiemelt, viszonyító mértékét, miként a polgári elképzelések képviselői teszik, „antidogmatikus” álérvekre hivatkozva.

Hasonló a helyzet Révai életművének irodalomtörténeti és történettudományi részével. Révai talán Lukácsnál is közvetlenebbül ösztönözte (éppen a Lukács világirodalmi-esztétikai megközelítéséhez képest konkrétan magyar történelmi-irodalomtörténeti szempontja révén) irodalomtörténetírásunkat. A reformkori irodalom, Petőfi, Ady, József Attila és a népi írók mozgalmának értékelésében máig is egyik legfőbb forrása Révai a marxista értékelésnek. Tehát a részletesebben, árnyaltabban kidolgozott, Révait sok vonatkozásban meghaladó irodalomtörténeti koncepcióknak is, hogy csak Pándi Pál Petőfi-, Király István Ady- és Szabolcsi Miklós József Attila-kutatásait említsem. Révai koncepciójának úttörő alapigazságait nem homályosítja el sem korábbi torz József Attila-képe, az avantgarde kissé merev értelmezése, sem egyre többet vitatott értékelése a reformkorról és Madáchról stb.

A marxista irodalomtörténetírás módszertani problémái

Nemcsak a XIX.—XX. századi magyar irodalom fejlődésének történeti értékelésében érvényesült döntően Lukács és Révai munkássága, nemcsak a fő kulminációs pontok, irányzatok és írók helyének kijelölésében, hanem — mindettől elválaszthatatlanul — a módszertani-esztétikai szempontokban is. Ők a marxi esztétika alapelemeinek a harmincas években történt rekonstruálása és rendszerre építése után kezdték konkrétan „alkalmazni” e módszert a magyar irodalom folyamatára. Az 1945 utáni magyar irodalomtörténetírás számára viszont inkább egy fordított hatás érvényesült: a marxista esztétika és irodalomelmélet, módszer és értékrend iránti felfokozott érdeklődést a magyar irodalmi jelenségeknek az új szemlélet fényében bekövetkezett revelációszerű felismerése, történeti értékelése motiválta. A „történeti” és „módszertani” oldal tehát elválaszthatatlan egymástól, ez utóbbiról is kell még néhány szót szólni.

Bármennyire torzította is az alapelveket a dogmatizmus, s bármennyire árnyalta, gazdagította is azokat a marxista esztétika és irodalomelmélet újabb fejlődése, leegyszerűsítetttségükben is a lényegre utalnak a *visszatükrözés*, a *történetiség* és a *tartalomközpontúság* korán megfogalmazott kategóriái. „A műalkotások igazi történetét az szabja meg, hogy a változó történelmi valóság mindenkor adekvát visszatükrözését adják. Ismét hangsúlyozni kell, hogy minden esetben az új társadalmi-történelmi tartalom határozza meg a műalkotás tartalmát is, formáját is, tartalom és forma konkrét dialektikus összefüggését. Ha így tekintjük a dolgokat, igenis megvan — Kanttal szemben — a műalkotások objektív kritikai megítélésének lehetősége az esztétikai törvények ismerete alapján” — írja 1949-ben Lukács György, kissé csikorgóan, de több tucatnyi korábbi esztétikai tanulmány által, pl. a művészi forma objektívításának 30-as évekbeli elemzésével hitelesítve *A marxista kritika feladataiban*.

Nem külsődleges, „szociológiai” szempontot erőltet rá tehát a marxizmus a művészet saját világára s nem is a művészi szféra önállóságát tagadja. Sőt: a marxista módszer éppen azáltal képes a formák sajátos szerveződésének titkairól is új felfedezéseket tenni, hogy a forma — ontológiai és nem időrendi értelemben vett — konkrét tartalmi eredeztetését (tehát nem „test és ruha”-szerű kettéválasztásukat) vallja és bizonyítja.

Jelzi ez egyúttal az *értékelés* lényegét is a marxista esztétikában és irodalomtörténetírásban. Azt, hogy a művészi-írói szubjektumot átjáró társadalmi-emberi tartalom nemcsak a formának meghatározója, de egyben a — megformált esztétikumban tételeződő — „belső” művészi értékeknek is. A haladó mondanivaló szándéka, a tézis önmagában, formátlanul, rossz műben még nem tesz értékessé, *műalkotássá* egy „nyersanyagot”, nyelvi *szöveget*: a forma rendezi műalkotássá az anyagot, a tézist, a szöveget. Ám a formált tartalom konkrét minőségét már csak a világképből „indulva” értékelhetjük meggyőzően. Mindaz, ami formai-stiláris újításnak, művészi forradalomnak tűnik, valójában „csak” következménye az új élettartalmaknak. Normatívvá, történetitlenné éppen nem a mindig konkrét, tartalomközpontú értékelés válik, hanem a formalista, mivel önelvűeknek, a priori értékeknek, jelentés- és funkciónélkülieknek tekinti a formákat. A marxista esztétika és irodalomtudomány „normativitása” tehát nem valóságfölötti, hanem éppen a valóságra épülő, a formák valódi ontológiáját és funkcióját feljuttató értékelméletet jelent.

Ezek a módszertani alapelvek már a harmincas években „készek” voltak a marxista irodalom esztétikában s még inkább a negyvenes évek második felében, a kritikai-esztétikai vitákban. De egyrészt súlyosan eltorzultak a dogmatikus periódusban, másrészt a XX. kongresszus utáni „rehabilitáció”-juk együttjárt a tudomány „természetes”, belső megújulásából, forradalmi továbbfejlődéséből következő ugrásszerű gazdagodással.

A magyar marxista irodalomtudomány fejlődésének felszabadulás utáni első szakaszában az alapelvek megfogalmazása volt a legsürgősebb feladat. A marxista *módszer* történetisége, tartalomközpontúsága ekkor az eszme- és politikátörténeti *megközelítést* tette szinte uralkodóvá, holott e kettő összekapcsolódása nem eleve szükségszerű. A poétikai, sőt kommunikációelméleti megközelítés is érvényesülhet marxista (történeti) módon, a strukturális műelemzés sem szükségszerűen strukturalista. Aminthogy az eszme- és politikátörténeti, szociológiai szempont is gyakran idealista koncepció keretében jelentkezik.

Irodalomtörténetírásunk fejlődésében nem ez a kezdeti, „munkamegosztásos” aránytalanság, hanem ennek későbbi abszolutizálódása és dogmatizálódása, az újabb megközelítések (poétikai, stílustörténeti stb.) elterjedésének a priori, a marxista módszer osztályharcos történetiségével indokolni vélt adminisztratív akadályozása okozott torzulást. Nem *Lukács György* és *Révai József* erősen elméleti és történeti megközelítése volt tehát szűkítés, hanem a nyomokban meginduló szakkutatások egyoldalúan filológiai, politika- és eszmetörténeti jellege, a polgári iskolák hasznosítható vívmányaitól való elzárkózás, az irodalomelmélet elhanyagolása, merev azonosítása az esztétikával.

Irodalomtörténetírásunk fejlődésének periodizációja

A mindig is erősen közéleti-kulturpolitikai érdekű irodalomtörténetírás fejlődése a viszonylagos önállóság ellenére szorosan összefügg a társadaloméval, illetve az irodaloméval. Azok a periódushatárok, amelyek a politika-, irodalom- és kritikátörténet szoros egységét dokumentálva kötetünk (ti. „A felszabadulás utáni magyar irodalom története” c. kézikönyv) több helyén kifejtésre kerültek (1945, 1948–49, 1953, 1956–57, 1965 stb.), érvényesek az irodalomtörténetírás fejlődésére is. Hiszen például a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1948-as újjáalakulása, a marxista irodalomszemlélet hegemoniájának szervezeti biztosítása, *Lukács György* nagyhatású székfoglalójának (*A magyar irodalomtörténet revíziója*) korszakjelző „nyitánya” nem pusztán tudománypolitikai tény, de valóságos tudománytörténeti fordulópont is. A dogmatikus törekvésekkel való marxista vita, „szervezeti” leszámolás az irodalomtudományban is 1953 végén, a Társaságon belül indult meg, elég csak *Pándi Pál* titkári beszámolójára utalni. Főleg tudománypolitika-történeti szempontból nézve jogosult lenne tehát az irodalom- és kritikátörténettel párhuzamos periodizálás: lényeges tendenciák, korszakfordulók tapinthatók ki ennek révén.

Mégis más periodizációt alkalmazunk a továbbiakban, nem vonva kétségbe a fent említett korszakolás jogosságát és érvényességét. Periodizációnk az irodalomtörténetírás produkcióinak, módszertani-szemléleti fejlődésének viszonylagos „belső” szempontján alapul. Kétségtelen ugyanis, hogy az erős kritikai, kultúr- és tudománypolitikai kötöttség ellenére az irodalomtudomány a kritikáénál dialektikusabb, szervezesebb fejlődést, egyértelműbb folyamatosságot mutat. Nem azt akarjuk ezzel sugallni, hogy a tudomány „megőrizte a függetlenségét”. Sőt! Az irodalomtörténetírás azért is volt olyan „felkapott”, jelentős ága a társadalomtudományoknak, azért tehetett eleget viszonylag hamar és magas színvonalon közművelődési-tudatformáló feladatainak, mert a tudományos marxista módszer elmélyültebben, kevesebb konjunkturális neofitasággal, komolyabb szakmai megalapozottsággal érvényesült benne, mint a napi kritika — egyébként vele egyenrangú — műfajában. Fejlődésről van szó természetesen itt is, s e fejlődés nem nélkülözi sem a dogmatikus szellemiség ellentmondásait, sem az antidogmatikus illúzióktól fűtött eklektikus törekvéseket. Mégis: egyenesvonalúbbnak, kiegyensúlyozottabbnak tartjuk a magyar irodalomtörténetírás fejlődését a kritikáénál.

A periódushatárok megjelölése — mint legtöbbször — szimbolikus, mégis jelzi talán az irodalomtörténeti munkák központi vonulatának irányváltozásait, feladatváltását. 1952 — az első marxista irodalomtörténeti monográfiák megjelenésének éve. 1965 (pontosabban 1964–1966) viszont a hatkötetes akadémiai irodalomtörténeti szintézis és *Lukács György: Az esztétikum sajátossága* c., a harmadik periódus számára elhatározó jelentőségű könyve megjelenésének dátuma. Tényleges korszakhatárokról van szó tehát 1952 és 1965 esetében, még ha ez részben keresztezi is az irodalom- és kritikátörténeti periódusokat. Az ellentmondás nem lényegi, hanem megközelítésszerű.

Semmiféle teljességre nem törekedhet az alábbi rövid folyamattörténeti áttekintés, nem szól sem a szervezeti-tudománypolitikai fejlődés valamennyi fontos állomásáról, s bizonyosan említetlenül hagy kiemelkedő monográfiákat, tudóseyéniségeket. Inkább csak modellszerűen, példaként lesz szó művekről s igen szerény keretek között egyéniségekről és áramlatokról. A teljes tanulmányt követő bő bibliográfia mindkét része összekötő szöveg nélkül is „beszél”: mind a személyi, mind a kronologikus rész jól tükrözi a tudománytörténeti folyamatok, tendenciák „mérteit”, erővonalait. Igaz — s ezt itt kell említeni —: az irodalomtörténeti munka értékét, színvonalát nem a könyvek száma, sőt nem is eleve csak a könyvek, hanem elsősorban az érvényes felismerések, gondolatok, az új távlatokat nyitó, tudománytörténeti jelentőségű elemzések teszik. S ezek nemritkán folyóiratcikkekkel, tanulmányokkal s nem (esetleg: még nem) kötetű formált, monográfiává összegezett kutatásokból bontakoznak ki. Ezekre is kitérni azonban még kevesebb lehetősége van az alábbi folyamattörténeti áttekintésnek, mint a monografikus eredményeknek.

Tudománypolitikai-szervezeti keretek

A hivatalos magyar irodalomtörténetírás vezető gárdája szinte nem vett tudomást sem a felszabadulásról, sem a marxizmusról, de még a polgári szemléleten belüli megújulásról sem. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1946-ban ott folytatta, ahol korábban, a háború előtt abbahagyta tevékenységét. Az *Alszeghy Zsolt* elnökletével megtartott 1946-os közgyűlés titkári beszámolója „a tudomány világosságának és tisztaságának szabadságát” nemcsak a pusztító háborúval, a reakciós politikával, de a társadalmi haladással, a politikával is szembe-segezte. Hangzatos „humanista” frázisok és még a korabeli egyetemes polgári tudományossághoz képest is konzervatív, sekélyes irodalomszemlélet és módszertan jegyében hangoztatta: „Az a változás, amely egész közéletünket ma betölti és foglalkoztatja, Társaságunkat nem kényszerítheti arra, hogy bármiféle irányban is változtasson működésén.”

Az a nacionalista töltésű, konzervatív irodalomszemléletű, laposan pozitívista iskola, amely a két világháború között az Akadémiát és az egyetemi és középiskolai oktatást is uralta (s még *Horváth Jánost* is burkolt-nyílt ellenzékbe kényszerítette), annyira lejáratta magát, hogy a születő új demokrácia tudományos, művelődéspolitikai, közoktatási és népművelési szempontból egyaránt radikális fordulatot igényelt e téren. 1946 tavaszán *Brisits Frigyes*t már *Barta János* váltja fel a titkári poszton, de a társaság konzervatív erőinek oly erős az újjal való szembenállása, hogy végül is csak felosztatása és újjáalakítása ígért igazi tudományos megújulást.

1948-ban átszervezik az egyetemek irodalmi tanszékeit, a budapesti egyetemen *Waldapfel József* úttörő kezdeményezése nyomán megindult a marxista igényű irodalomtörténeti oktatás. Ugyanebben az évben alakul újjá a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, amely 1956-ig, az Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének megalakulásáig a kutatásszervezés, a tudomány-népszerűsítés, de mindenekelőtt a szocialista irodalomtudomány szerveágazó munkáit és feladatait szinte egyedül fogta össze és irányította. A Társaság elnöke, *Lukács György* — mint már korábban utaltunk rá — a magyar irodalom marxista módszerű kutatásának igényes programját vázolta fel székfoglaló beszédében. 1949-ben újjászerveződik a Magyar Tudományos Akadémia s ezen belül a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály is, megalakul az Irodalomtörténeti Bizottság s megteremtődnek a fiatal marxista kutatók nevelése szempontjából döntő jelentőségű aspiránsképzés anyagi és szervezeti feltételei is. 1949-ben újraindul — immár marxista szemlélettel — az *Irodalomtörténet* c. folyóirat, 1951-től pedig az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának *Közleményei* is az irodalomtörténetírás publikációs fórumai közé lép. A marxista szemléletet egy-egy írói életmű értékelésében először érvényesítő, sokszor revelációszerűen ható bevezető tanulmányokkal ellátva folyamatosan megjelennek a *Magyar Klasszikusok* c. sorozat első kötetei, ezek a tudományos és közművelődési szempontból egyaránt korszaknyitó jelentőségű válogatások. S már az ötvenes évtized első éveiben az egyetemi hallgatók, a leendő tanárok kezébe kerülnek az első — szintézis felé mutató — egyetemi jegyzetek, mindenekelőtt *Barta János*, *Bóka László*, *Király István*, *Klaniczay Tibor*, *Sóter István*, *Szaunder József* és *Waldapfel József* munkái. Ezek a tankönyvek — jóllehet ma már természetszerűleg túljutott rajtuk, sokszor éppen a szerzők későbbi kutatásai, árnyaltabb elképzelései-elemzése révén a marxista tudomány — hibáik ellenére döntő szerepet játszottak a legsürgősebb feladat-kijelölő, alapozó és összegező munkák elvégzésében.

A felkészülés időszakának néhány éve alatt rendkívül sokrétű feladatkomplexum állt a megújuló, felfrissülő magyar irodalomtörténetírás előtt. A korábbi évtizedek során ugyanis még azoknak a filológiai-szövegkiadási feladatoknak sem tett eleget a magyar irodalomtudomány, amelyeket haladottabb országokban a polgári pozitívizmus igen magas színvonalon, jószerivel már a XIX. században, a XX. század elején elvégzett. Az osztályszempont értékfelfedező nyitottsággal érvényesült; a felszabadulás után megindult szövegfeltáró munkák során

számos — korábban szemléleti-világnézeti okokból kéziratban hagyott — régebbi vers, prózai-dramai emlék került napvilágra, teljessé kerekedett ki egy-egy megcsonkított életmű. A meginduló kritikai kiadások és népszerűbb változatok szerkesztése, az adatfeltáró, textológiai, bibliográfiai, életrajzi kutatások felgyorsulása azonban csak a „feltételét”, az alapján jelentették a korszerű irodalomtörténetírásnak. A kiteljesítés a tanulmányok, az elemző-értékelő munkák, szintézisek eredményétől függött. S ezen a sikon a *Lukács György* által megjelölt „revízió”, az újjáértékelés, a haladó hagyományok felkutatása, az igazi művészi-világ szemléleti értékrend felállítását a legfontosabb feladat.

Volt ebben a — közművelődési, ismeretterjesztési, ideológiai feladatokkal közvetlenül is átitatott — tudományos kutatási „mozgalomban” tájékozatlanság, túlbuzgóság, esetleg neofitaság is. Az alapvető célkitűzés azonban a kor fő szükségleteiből fakadt, mindmáig érvényes a marxista program, s a megvalósulás is komoly (bár sokszor ellentmondásos) eredményeket hozott. Ahogy Pándi Pál — 1965-ben — megfogalmazta: „ez az első korrekciós munka közvetlen és erős visszahatás volt a Horthy-rendszer irodalomtörténeti misztifikációira, hamisításaira, elhallgatásaira, és mint minden visszahatás, magában hordozott bizonyos egyoldalúságot. Ez a visszahatás történelmi szükségszerűség volt, ez az egyoldalúság történelmileg »jogos« egyoldalúság volt abban a helyzetben, és semmi okunk sincs arra, hogy a marxista irodalomtudománynak ezt a felszabadulás utáni években végzett korrekciós munkáját bármilyen indokkal is megtagadjuk.

A probléma ott kezdődött, amikor ennek az első munkavégzésnek a módszerei, a technikája, bizonyos szemléleti jellegzetességei prolongálódtak fejlődésünknek egy olyan szakaszára, amelyben az a korrekciós egyoldalúság már nem volt történelmi »szükségszerűség«, amikor az adott problémák szélesebb, összefogóbb, távlatosabb, elemzőbb feldolgozása lett volna kívánatos.”

1945-től folyamatosan jelentek meg Magyarországon *Lukács György* és *Révai József* korábbi művei s újabb írásainak gyűjteményei, ezek hatásáról és szemléleti erőteréről már szoltunk a korábbiakban. „Az a körülmény, hogy *Révai* és *Lukács* munkásságával a marxista irodalomtudomány rögtön rendkívül magas szintvonalon jelent meg az ország tudományos életében, eleve nagy vonzerőt biztosított a régi irányzatokban és módszerekben csalódott s új utakat kereső, valamint az éppen akkor induló irodalomtörténészek nagy részében. Néhány év alatt *Lukács* és *Révai* műveinek hosszú sora fölényesen igazolta a marxista szemlélet és módszer tudományos erejét, meggyőzően mutatta, mekkora eredményességgel képes addig megoldatlan kérdéseket sikeresen megvilágítani s tudományunkat az addigi távlatnélküliségből, provincializmusból kiragadni” — írta *Klaniczay Tibor* a felszabadulás utáni magyar irodalomtudomány történetének első igényes összefoglalásában, 1963-ban.

Írányzatok — nemzedékek — modellek — egyéniségek

A felszabadulás előtt indult irodalomtörténészek, esszéisták és kritikusok azon csoportjai, rétegei vállalták a legtöbb feladatot 1945 után, amelyek már annak idején ellenzéki helyzetben voltak a hivatalos irodalomtörténetírással szemben. A Nyugat második és harmadik nemzedékéből, a Horváth János-iskolából és a 30-as évek esszéírói közül került ki ez a világnézeti és módszertanilag persze rendkívül heterogén, de antifaszizmusát, baloldali rokonszenvét, a marxizmus iránti fogékonyágát, irodalmi-szakmai képzettségének magas szintjét tekintve ígéretes „tábor”.

Komlós Aladár 1946-ban írott *Irodalmunk társadalmi háttere* c. könyve már a társadalomelvű irodalomszemlélettel való ismerkedés gyümölcse. Nem kiforrott marxista munka, nem is lehetett az, de az úttörés tényét mégsem vitathatjuk el tőle. *Komlós* egész kritikai és irodalomtörténeti munkássága a Nyugat esztétikai-művészi orientációjának talaján áll. Ez az orientáció még marxista igényű, 1950 utáni munkáiban is eredményez vitatható értéke-

léseket, elemzéseket; a „társadalmiságot”, a marxizmus társadalomelvűségét sokszor csak társadalmi háttérként, a világnézet- és politikum-elemzésekénél érvényesíti s kevésbé az esztétikum, a tartalom és forma dialektikájának síkján. Így paradox módon Komlós Aladár 1946-os és azóta publikált művei egyrészt igen magas színvonalon képviselik pl. a magyar líra Arany utáni vonulatának tudományos értelmezését, Vajda, Reviczky, Komjáthy életművének jogosan értékkiemelő analízisét (s ez a dogmatizmussal szemben is a művészi teljesítmény melletti feltétlen kiállást biztosította), másrészt ugyanakkor még jellegzetes termékei a marxista módszerbe való ellentmondásos átmenetnek. Hiszen kétségtelenül kettéválik olykor Komlós műveinek logikája egy sokszor mereven átpolitizált társadalomtörténeti-szociológiai sikra és egy önelvű, a világnézeti-tartalmi erőteréből kiszakított „esztéticista” analízisre. Felidézve (de nem szűkeklően realizálva) a marxista irodalomszemlélet lehetséges hamis alternatíváit is. S egyúttal bizonyítva azt, hogy a marxista módszer „szociologizáló” és „formalista” értelmezése tulajdonképpen egymással jól megférő torz végletek, hogy a dogmatikus irodalomszemlélet nem korrigálható eklektikus, kettős könyvelésű módszerrel.

Talán túlságosan bírálónak, tiszteletlennek tűnik ez a rövid elemzés. Holott egyúttal kiemelés is a célunk: Komlós Aladár a felszabadulás utáni, a marxizmussal szoros szövetségre lépő tudósgeneráció egyik legmarkánsabb, legjelentősebb — s itt is éppen ezért kiemelt — egyénisége. Annál szomorúbb, hogy az 50-es évek elején túldimenzionált, igazságtalan, türelmetlen vita nehezítette meg nemcsak Komlós helyzetét, szemléletének korszerűsödését, de hátráltatta egyben a fiatalabb marxisták árnyaltabb, a művészi értékekre fogékonyabb módszerének izmosodását is (lásd pl. *Bóka László, Klaniczay Tibor* bírálatát Komlósról). Mondhatnánk úgy is: a felszabadulás utáni első periódus ellentmondásainak lényegét szinte modellszerűen sűrítette a Komlós Aladár könyve és munkássága körüli vita. Komlós egész életművének módszertani tanulságai pedig a marxista irodalomtudomány központi kérdéseit érintik.

A Nyugat felől érkezett a szocialista irodalomszemlélethez *Kardos László* és *Gyergyai Albert*, s a nem par excellence esszéista-irodalomtörténész *Hatvany Lajos, Földessy Gyula* és *Böloni György* is. Az utóbbiakat főleg Ady-rajongásuk, s az Ady-filológiában elért eredményeik teszik említésre méltóvá.

A jellegzetesen filológiai érdeklődésű tudósokat a tények tisztelete s az esztétikai-írói normák haladó értékrendje közelíthette az újhoz. Így kezdett rokonszenvezni a szocialista változásokkal és részt is vállalni a feladatokból *Eckhardt Sándor, Koltay-Kastner Jenő, Marót Károly* vagy a szellemtörténész *Zolnai Béla*, sőt az ugyancsak efelől jövő *Túróczi-Trostler József, Trencsényi-Waldapfel Imre*, akikre már erősebben hatott a marxizmus is.

Jellegzetesen a pozitívizmus értékes hagyományait folytató munkássága, főleg Katona-monográfiája már a felszabadulás előtt is ismertté tette *Waldapfel József* nevét. Az ő életművét szintén modellszerűnek, tipikusnak tekinthetjük. Az idősebb generációból a legtöbbet talán ő vállalta a tudományszervezés, az oktatás területén is az új feladatokból. A magyar irodalom egyik legszebb korszakának, a felvilágosodás szellemi és irodalmi mozgalmainak az első marxista igényű összefoglalása fűződik a nevéhez, de tudománytörténetileg úttörőként említendő *A XIX. század költői* c. 1947-es összefoglalása és az *Irodalomtörténet* első, immár marxista arculatú 1949-es számában megjelenő — mégoly vitatható — Csokonai-tanulmánya is. Nagy rehabilitációt hajtott itt végre: „a dekadens rokokó utolsó nagy képviselője” helyett — szerinte — Csokonai „a magyar felvilágosodás első, hamar megtörő hullámának legnagyobb költője”. Waldapfel 1954-es nevezetes felvilágosodás-monográfiájának későbbi kiadásai, átdolgozásai maguk is jelezték a tudós önkorrektúráját. Olyan nézeteire gondolunk, amelyek a pozitívizmusnak a marxizmusba való direkt, „szociológiai” áttejlesztésében, illetve a dogmatikus szemlélet hatásában tükröződnek vulgarizáló nyíltsággal. A legújabb, a 60-as évek derekától megújuló, főleg *Szaunder József* kezdeményezte kutatások — e korrekciókon túl is — jelentősen továbbléptek Waldapfel szintézisének nem egy állításán, a tudománytörténet azonban ezzel együtt is értékes helyet biztosít a „Waldapfel-modellnek” az 1945 utáni irodalomtörténetírásban.

Harmadik típusként Komlós és Waldapfel mellett *Bóka László* útját említhetjük. 1946-os József Attila-könyve — minden vitatható vonásával együtt is — fontos szerepet töltött be nemcsak a szerző szellemi-módszertani „arculatának” átalakulásában, hanem a szocialista irodalmi hagyománytudat egyik központi életműve, József Attila költészetének megismertetésében is. Bóka a 30-as évek radikálisan antifasiszta polgári liberalizmusának balszárnya felől érkezett a marxista irodalomtudományba, már jelentős kritikusi és irodalomtörténeti tevékenységgel a múltjában. Az esszéíró nemzedék legfontosabb értékei, a feltűnő művészi érzékenység, a mű- és élményközpontú irodalomszemlélet, a következetes humanizmus jórészt „átmentődtek”, termékenyítőleg hatottak 1945 után is: Bóka alapvetően esszéista karakternek fő vonásait alkották. Számos kérdésben lehetett perújító, gondolatmozdító Bóka, megkapó portréinak többsége a tudományos elmélyülést a kritikusi személyességgel igen magas színvonalon szintetizálták. Mégis: Bóka életműve, nemcsak korai halála, hanem szemléletének és módszerének ellentmondásossága miatt — a marxista irodalomtörténetírás első két évtizede szempontjából jelentős értékei ellenére is — a torzó, a szintézishiány, a töredezettség benyomását kelti. Az 1945 utáni Bókánál ugyanis jócskán megőrződött az impresszionista-esszéista módszer is, nemcsak a műfaj. Az értékek iránti érzékenység nem jelentett elég biztosítékot a sokszor durva torzítás veszélye ellen: Bóka műveit, előadásait és cikkeit olykor átlengi a „szépségelvű”, nyugatos-impresszionista módszer, valamint a dogmatikus, a politikai-világnezetű és a művészi sikokat rövidrezáró szemlélet eklektikus egymásmellettsége, kettőssége. A pálya logikája mégis a marxista módszer termékeny jelenlétének erősödését mutatja: a tág szemléletű, számos ma is érvényes szempontot elsőként felvető József Attila-esszétől, a legnagyobb személyes irodalmi élményét racionalizáló Ady-írásokon, a mégoly ellentmondásos és csonka Ady-monográfián át a dogmatizmussal szembenező, önkritikus, távlatnyitó irodalomelméleti, irodalompolitikai tanulmányokig.

Nem portrékat sorakoztat föl összefoglalásunk, hanem az 1945 utáni irodalomtörténetírás fejlődésének néhány elvi-módszertani problémáját igyekszik tettenérni egy-két tudósegénység pályájának modellszerű jelzésével. Szólhatunk *Sőtér István*ról is, aki az 1945 utáni első években főleg nagyhatású kritikai írásokkal jelentkezett. A felszabadulás előtti irodalomtörténeti munkásságát ekkor a belső műhelyben folytatta: az 1952-ben megjelent Eötvös-monográfia előkészületeit végezve. Sőtér — aki a negyvenes évek második felében a máig tanulságos esztétikai kritikai viták egyik „főszereplője” volt — szintén döntő „utat tett meg”. A polgári esszéista, szürrealista ars poéticájú Sőtér István a XIX. század haladó, forradalmi íróinak (Eötvös, Petőfi, Mikszáth) feldolgozása és a tudósi személyiség antifasiszta humanizmusa révén alakította ki az 50-es évek elejére sajátos, már szintézisre is alkalmas, realista orientációjú, korszerű marxista szemléletét. Irodalomtörténeti koncepciójának persze továbbra is vannak, lehetnek vitatható elemei, hogy csak az általa rajzolt Jókai-kép vagy a romantika-értelmezése kívüli vitákra utaljunk. Ám a tudomány történetének folyamatában sohasem az egyes tévedések, vitatható tendenciák az elsősorban szemügyre veendő (hiszen végleges, abszolút igazság nincs, csak az igazság folytonos, a vitákban előrehaladó megközelítése), hanem egy-egy tudományos törekvés, kritikusi alapmagatartás színvonallal hitelesített karaktere, módszere, alapszerkezete. Ezért is kísérletük meg a marxizmusba érkező irodalomtörténészek e néhány típusának fenti számbavételét.

Szólni kellene még az esszéírók közül induló *Keresztury Dezső*, *Rónay György* és *Tolnai Gábor*, a kiemelkedő színvonalú Horváth-iskolából elszármazott *Barta János*, az olasz és magyar-filológiai kutatásokban kiemelkedő *Kardos Tibor* és *Szaunder József* és még mások tevékenységéről is.

Sőt magáról *Horváth János*ról is, akinek irodalomtörténeti koncepcióját a VI. kötet már részletesen elemezte, de akinek tevékenysége belenyúlik a felszabadulás utáni periódusba is: ekkor jelenik meg *A reformáció jegyében* c. monográfiája, régi irodalomtörténeti „trilógiájá”-nak harmadik része és számos verstani tanulmánya, vitacikke, mindenekelőtt a *Rend-*

szeres magyar verstan. Horváth János jelenéte a magyar szellemi életben egyszerre szolgál-tatta a mérték, a színvonal ösztönző példáját és egyúttal az alapszerkezetében, módszerében, normarendszerében gyökeresen vitatható polgári szintézis kihívását. Lukács és Révai erő-sen elméleti-esztétikai megközelítését (annak világnézeti-módszertani fölénye ellenére) szerve-sen egészítette ki az irodalomtörténeti konkrétságú és hagyományú Horváth-iskola. Az el-sajátítva-meghaladás volt a helyes magatartás a marxista irodalomtörténetírás részéről, s ez természetesen nemcsak a kiemelkedő értékű tudósi életművel jelentett vitát, de egyúttal a különböző marxista megközelítések, Horváth-interpretációk között is. E viták azonban csak a 60-as évek elejére értek be: Horváth János kapcsán irodalomtörténetírásunk távlatait, elméleti-módszertani kulcskérdéseit pedzették.

A felszabadulás utáni irodalomtörténetírás fentebb jellemzett, a háború előtt indult — rendkívül heterogén — „idősebb” nemzedéke mellé igen hamar felnőtt az új kritikus- és iro-dalomtörténész generáció. Ennek idősebb tagjai 1944—1945 táján fejezték be egyetemi ta-nulmányaikat, a fiatalabbak viszont már a szocialista egyetemeken végeztek, marxista szem-léletben nevelődtek. Így az 1945 után indult irodalomtörténész-nemzedéket már döntően a marxizmus felszabadító szemlélete ösztönözte, ugyanakkor erősen meghatározóak voltak e nemzedék szempontjából a dogmatikus torzulás béklyói is. Pályájuk — s éppen a legjelen-tősebb egyéniségeké — a marxista alapszemlélet megújításáért, az irodalomtörténetírás és kritika, tudomány és élet egységének állandó újratemtéséért való küzdelmet, a „tanuló-évek” dogmatikus görceinek oldásáért folytatott — sokszor belsőleg drámai — harcot idézi. S egyúttal: a társadalom, a szellemi élet és a tudomány felvetette új kérdésekkel való őszinte szembenézés erősödő igényét is.

Az első „hullámból” *Király István, Klaniczay Tibor, Nagy Péter, Pándi Pál* és *Szabolcsi Miklós* nevét említjük mindenekelőtt. Valamennyiük pályáját az irodalomtörténési és kri-tikusi „munkamegosztás” rossz hagyományainak elvi és gyakorlati megkérdőjelezése jellemzi; monográfiái a tudomány fejlődésének jelentős állomásai, s fontos kultur- és tudománypoli-tikai feladatokat is elláttak s látnak el napjainkig. Az ő indulásukat követte az 50-es évek derekától beérkező széles skálájú nemzedék, amelyből csak néhány nevet említünk: *Béládi Miklós, Bodnár György, Czine Mihály, Diószegi András, Fekete Sándor, Fenyő István, Ge-rézdí Rabán, Gyenis Vilmos, Hopp Lajos, Illés László, József Farkas, Julow Viktor, Kiss Ferenc, Koczkás Sándor, Kovács Kálmán, Lukácsy Sándor, Mezei József, Mezei Márta, Mezey László, Nagy Miklós, Németh G. Béla, Pirnát Antal, Rába György, Somogyi Sándor, Tamás Attila, Tarnai Andor, Tóth Dezső, Ungvári Tamás, Varga József, Vargha Kálmán, Weber Antal.* Fel-szabadulás utáni irodalomtörténetírásunkban jelentős szerepet játszik az említettek mellett az idősebbek egy olyan csoportja is, amelynek tagjai részben már a felszabadulás előtt is publikáltak, de különböző okok miatt csak az ötvenes évek derekától kezdve váltak markáns irodalomtörténésszé, pl. *Bán Imre, Baróti Dezső, Dienes András, Horváth Károly, Kardos Pál, Martinkó András, Varjas Béla.*

Nem tartjuk lényegesnek az irodalomtörténetírás története szempontjából a „nemzedéki” elvet. A felszabadulás utáni irodalomtörténetírás e személyi aspektusú áttekintése azonban legalább lehetőséget biztosít a jellegzetesebb irodalomtörténészrétegek és személyiségek — mégoly formális — említésére. Két dologgal kell e felsorolást kiegészíteni (a teljesség hiá-nya miatti mentegetőzésről nem is beszélve).

Először: régebbi korok irodalomszemléletének alakításában — éppen a hivatalos szakma jórészt konzervatív arculata miatt — rendkívül jelentős szerepet játszottak az írók, költők tanulmányai, esszéi, publicisztikái. Haladó irodalomtörténetírásunk számára — tudomány-történetileg is! — lényegesebb pl. Ady Endre szenvedélyes Petőfi-írásainak szemlélete, érve-lése, mint számos középszerű tanulmányíró tudóskodása. A felszabadulás után megszűnt ez a — hátrányból eredő, a negatívumot előnyyé formáló — munkamegosztás, irodalomtör-ténetírásunk és kritikánk élvonala (ellentmondásaival is) immár együtt haladt s halad a

centrális társadalmi mozgással. Nem kevés írói esszé mozgatta s termékenyítette meg a szakmát azonban ebben a periódusban is, jóllehet inkább kortársi kritikaként és kevésbé az irodalmi múlttal foglalkozva, noha ilyenekre is van példa (pl. *Féja Géza, Illés Endre, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kolozsvári Grandpierre Emil, Németh László, Rónay György és Vas István*). Irodalomtörténészeink egy része maga is költő, író és műfordító, s ez a legtöbbször szerencsés egybeesés jórészt kedvezően hat (éppen a műértés, a művek belső szerkezetének avatott elemzése révén) a tudományra is (pl. *Keresztury Dezső, Rába György, Kardos László, Sötér István, Fekete Sándor, Sükösd Mihály* stb.).

Másodsor: a marxista irodalomtörténetírás erős esztétikai-elméleti kötöttsége miatt különösen fontos a magyar irodalomtörténetírás szempontjából a nem szakirodalomtörténész esztéták és kritikusok tevékenysége, munkássága. Esztéták és irodalomtörténészek vitái csak látszólag a két tudomány, két megközelítés „szükségyszerű” konfliktusai: valójában inkább — mindkét „fél” számára termékeny módon — a szemléleti, módszertani nézetkülönbségek kiszikrázásai. Ezért kell legalább néhány név említésével az esztétika és irodalomelmélet szerepére utalnunk: *Lukács György és Fülep Lajos*, valamint *Almási Miklós, Fehér Ferenc, Forgács László, Gyertyán Ervin, Hankiss Elemér, Heller Ágnes, Hermann István, Köpeczi Béla, Miklós Pál, Nyírő Lajos, Sükösd Mihály, Szigeti József, Szili József, Zoltai Dénes* stb.

A korszak mérlege

A legfőbb feladat az 1945 utáni években a filológiai kutatások újraindítása, kiszélesítése és a „revízió”, a marxista irodalomtörténetírás korszerű hagyománykonceptiójának megteremtése volt. Esztétikai, irodalomtörténeti és kritikai viták s néhány alapozó tanulmány révén teljesültek e feladatok. Lukács és Révai műveinek széles körű pozitív fogadtatása és hatása a haladó irodalmár-értelmiségen belül is komoly vitákban (s nem azok ellenére) érvényesült. Hiszen ha például, a fő kérdéseket tekintve, a haladó polgári liberális és demokratikus, valamint a marxista irodalomszemlélet között folyt is a vita egyrésztől *Somlyó György, Sötér István, Vas István*, másrésztől *Lukács György, Szigeti József, Király István, Kovács Endre, Waldapfel József* között, s ha a történelmi igazság kétségtelenül az utóbbiak pártján állt is, e viták — tanulságos módon — „előlegezték” a 60-as években — immár a marxizmuson belül — újra felfrissülő polémiákat is. Felszabadítóan, árnyalólag hatottak a marxista irodalomszemléletre s megkönnyítették a polgári szemléletet képviselők némelyikének marxistává fejlődését is.

A marxista módszer hegemoniája fokozatosan valósult meg, szimbolikus dátuma: az Irodalomtörténeti Társaság 1948-as újjászervezése és az Irodalomtörténet c. folyóirat első számának megjelenése.

Ennek a hegemoniának a kivívását a marxista szemlélet térnyerése és megerősödése bizonyítja: számos — máig értékes — marxista tanulmány publikálása, főleg a XIX–XX. század íróiról. Bevallottan is a közvetlen előzmények, a mába nyúló múlt értékes és ellentmondásos hagyományainak feltárása céljából íródtak ezek. *Waldapfel József, Bóka László* már említett írásai mellett *Horváth Márton* József Attila-tanulmányára, *Komlós Aladárnak* az irodalmi Deák-párttól, *Vajdáról* publikált írásaira, *Barta János* Arany-munkálataira, *Sötér István* kulcsjelentőségű Mikszáth-írására, *Nagy Péter* Móricz-kutatásaira, *Klaniczay Tibornak* a régi magyar irodalom egész újraértékelését megcélzó cikkeire, előadásaira, *Pándi Pálnak* a szociáldemokrácia irodalomszemléletét elemző tanulmányaira utalunk itt példaképp. Monográfiák előzményei ezek jórészt, de ebben az időszakban szinte — amazok híján — monográfia-értékűek voltak. Külön említésre méltó *Király István* tanulmányosorozata, amely — Petőfitől Mikszáthon, Tolnai Lajoson, Kaffka Margiton, Schöpflin Aladáron, Móriczon, az egész Nyugat-problematikát feldolgozó *Irodalmunk tekintélye* c. tanulmányon át a három

Németh László-írásig — átgondolt, nagyívű koncepcióban végzi el az utolsó évszázad irodalmi fejlődésének marxista értékelését. Egyes részleteiben persze már akkor s azóta is vitatott módon. S bár később megjelent monográfiái és újabb tanulmányai jelentősen árnyalták-módosították ezt a koncepciót (melynek máig a realizmus, a népiség és a pártosság „szövetsége” áll — elméleti síkon — a centrumában), Király István szintézisrajza jórészt hitelesen maradandó — irodalmi tudatunk haladó hagyományait és a marxista esztétikát szervelesen szintetizáló — irodalomtörténeti elképzelésnek bizonyult. S hogy az *egészre tekintő* tudományos szemlélet mennyire a múlt és a jelen közti szakadék áthidalására, irodalomtörténetírás és kritika „elidegenedése”-nek megszüntetésére törekszik, illetve hogy mennyire ezen alapul, azt jól bizonyítja *Sötér István* és *Király István* 1949-es Forum-beli vitája, mely máig is aktuális elvi és történeti kérdéseket érintett a realizmus és a szocialista realizmus kapcsán.

Az 1948-as politikai fordulat és a marxista irodalomtörténet „intézményessége” kivívásának éve után már egy kollektív szintézis igénye és terve is felmerül, főleg az oktatás, a népművelés sürgető szükségleteire hivatkozva. Először — az Irodalomtörténeti Társaság szervezésében — irodalmunk periodizációját vitatták meg *Klaniczay Tibor* és *Barta János* javaslata alapján. Az előterjesztés alapelve akkor a marxista irodalomszemlélet egyhangúlag elfogadott téziseként hatott (az újabb, a 60-as években lezajlott periodizációs vitákban már többen megkérdőjelezték): „a korszakhatárok egybeesnek a magyar történelem nagy fordulópontjaival és a társadalomtörténet tényeit veszik alapul” (It 1949. 98. 1.). Szovjet felkérés nyomán, de a magyar szellemi élet (főleg a középiskolai oktatás) igényeire is tekintve egy szerzői kollektíva (*Keszi Imre, Király István, Klaniczay Tibor, Komlós Aladár* és *Waldapfel József*) rövid összefoglalást is készített a magyar irodalom fejlődéséről. Egyszerre értékelhetjük ebben az anyagban az osztályszemlélet, a tartalomközpontú marxista módszer első összefoglaló érvényű alkalmazásának *igényét*, s bírálhatjuk egyúttal a — nemcsak, sőt nem elsősorban terjedelmi okokkal magyarázható — bántó leegyszerűsítéseket, a dogmatikus — s iskolai-közművelődési „tovább sugárzásuk”-ban egyenesen szektánsan primitív — vonásokat.

S itt kell rátérnünk e kezdeti évek értékelésének, a marxista irodalomtörténetírás hegemóniája problémájának másik oldalára. Mert jogos az, hogy az első periódus legfontosabb, *leglényegesebb tendenciájaként* a marxista esztétika és irodalomtörténetírás elterjedését, hegemóniára jutását, megizmosodását tartjuk számon. De ezt a tendenciát — ha meg nem is kérdőjelezi — jelentősen *gyengíti az első évektől kezdve tetten érhető vulgarizálódás*, szoros összefüggésben szocialista társadalmi fejlődésünk torzulásaival. Hogy ez a torzulás a szűkebben értelmezett irodalomtörténetírásban kevesebb kárt okozott, mint a kritikában, az tény, amelyet pl. az 1952-től megjelenő monográfiák egy jelentős részének igen magas színvonala is bizonyít. De — főleg 1949 és 1953 között — mégis számolnunk kell az irodalomtörténetírásban a dogmatizmus elég erős jelenlétével.

Az 1949-es összefoglaló s még inkább a kor számos tanulmánya kiélezetten mutatja a marxista történetiségnek átpolitizáltsággá való torzulását, a haladó hagyomány leszűkítését, a tartalmi és formai kérdések dialektikátlan, merev megoldását. Mutatja, hogy fiatal irodalomtörténetírásunk a sajátosan „belső” irodalmi szempontokat — olykor nem tudván őket marxista szemlélettel értelmezni — inkább kirekesztette vizsgálódásának köréből, vagy eleve formalizmusnak bélyegezte a velük való foglalkozást (stílustörténet, poétika stb.). Az írói életművek sokszor az írói életrajzzal azonosultak; a Petőfi—Ady—József Attila-vonal *helyes* kiemelése is hitelét látszott veszíteni az igazságtalan hagyományértékelés következtében, Arany, Jókai, Madách, Babits, Kosztolányi, Kassák, Illyés stb. életművének téves megítélések. A sokszor már korábban is színvonalasan alkalmazott marxista elvek nem ritkán — szinte a lejáratásig — vulgarizálódtak, főleg az ismeretterjesztésben és az oktatásban. A pártosságot az objektív igazság kárára kezdték olykor érvényesíteni; a ma felől kérdezést, az élő irodalom szempontját durva aktualizálással, a forradalmi világnézeti érté-

kek anakronisztikus számonkérésévé változtatták. A marxizmus elsajátításának lendülete — a személyi kultusz légkörében — citatológiává, az önálló gondolkodást és ítéletet idézettel helyettesítő módszerré bicsaklott.

A szovjet irodalomtudománnyal való megismerkedés és a tőle való tanulás lapos utánzásokba, indokolatlan álszocialista „komparatiztikába” fulladt némelyeknél. A Lukács-vita után nemcsak a marxista esztétika helyzete gyengült meg, már így is nehezítve az irodalomtudomány fejlődését, de lehetetlenné vált a Lukács némelyik magyar irodalomtörténeti nézetével való valóban szükséges, jogos vita is. Egy időben a régi irodalommal, a filológiai kutatásokkal való foglalkozás is üres pozitívizmusnak minősült s egy pillanatig (1950–51-ben) szinte úgy tűnt — mint *Bóka László* ezt 1952-ben jelezte —, hogy az irodalom egyeseknél a történelem mellékágává, az irodalomtudomány a történettudomány segédtudományává fokozódik le. S mindezzel együtt járt a polgári irodalomtudomány eredményeinek fölüeny, címkező leminősítése és az 1945 utáni teljesítmények türelmetlen, didaktikus megítélése; a tudósok és az írók szinte fejlődő, irányítható gyermekként, pedagógiai „tárgyként” kezelése, vagyis: lekezelése.

Egyetlen sajátosságot említünk még, amely szorosan kapcsolódik a marxista *történelem-szemlélet* ekkori nacionalisztikus-dogmatikus torzulásához. Elsősorban és leginkább a nemzeti-függetlenségi harcok sorozataként kezdték értelmezni a magyar történelmet, háttérbe szorultak a nagyobb összefüggéseket s a nemzeti problematikát is meghatározó osztályszempontú fejlődéstényezők. A függetlenségért folytatott — persze valóban példaadó, szép — harc irodalmi témája, valamint a leegyszerűsítetten értelmezett, átpolitizált népiség ennélfogva szinte fő és közvetlen ideológiai-esztétikai értékmérő lett már irodalmunk középkori szakaszaiban is. S e történelmi koncepcióból szükségszerűen következett az *irodalomnak* szinte illusztrációként, a formának szinte a tartalom „ruhája”-ként való értelmezése, s a korábban helyesen felismert haladó irodalmi értékrendnek a múltat és a jelent egyaránt eltorzító leszűkítése. Olyannyira, hogy az 50-es évek derekától felgyűlő marxista szemléletnek egészen a legújabb időkig szembe kell néznie azzal, hogy némelyek szemében e torzulások a marxista esztétika és irodalomszemlélet érvényes alapkonceptióját, alapkategóriáit (így pl. az említett népiséget) is megkérdőjelezték, de legalábbis hiteltelennítették. Főlkészületlenség, neofitaság, olykor „konjunkturális szempontok” is közrejátszottak ebben a dogmatizálódásban, de a meghatározó mégis: a marxizmus hegemoniáját, a kontinuitást gyengítő — társadalmi-politikai okokkal összefüggő — ideologikus tendencia. Még jelentős tudósoknál, ígéretes pályakezdésű irodalomtörténészeknél is érvényesült a dogmatizmus nem egy, a fentiekben röviden jellemzett vonása.

Azonban éppen ezek közül a tudósok közül kezdeményezték nem kevesen 1953-tól, majd a XX. kongresszus után még egyértelműbben, a dogmatizmus marxista korrekcióját. Ezért is, de mindenekelőtt e periódus irodalomszemlélet-fordító, „forradalmi” szerepe miatt mondhatjuk — a súlyos ellentmondásokkal együtt is — pozitívnak a mérleget. A marxista irodalomtörténetírás — a közművelődésig, a közoktatásig szétsugározva eredményeit — új fejezetet nyitott e tudomány hazai történetében. Az önkorrekció szükségességének felismerése és képessége is erejét mutatta.

UNE COUPE DE L'HISTORIOGRAPHIE LITTÉRAIRE HONGROISE D'APRÈS LA LIBÉRATION

Dans l'atelier de l'*Institut d'Études Littéraires de l'Académie des Sciences de la Hongrie*, une entreprise est en train de s'achever, qui vise à soumettre à une analyse détaillée la période la plus récente de la littérature hongroise. C'est pour contribuer à ce travail collectif que l'auteur de la présente étude a préparé le résumé de l'historiographie littéraire hongroise d'après 1945, dont il publie ici un détail.

Après la libération, la conception marxiste, tel un courant de sang nouveau, a pénétré très vite la pensée littéraire et critique, un vide spirituel s'est comblé pour ainsi dire. Une période nouvelle a commencé dans l'histoire des sciences. Et ce n'est pas seulement parce que le système social de la démocratie populaire a rédigé des tâches radicalement nouvelles pour la science. Et non seulement parce que cette conception du monde, le marxisme — connue dans un cercle restreint en Hongrie à cause du régime réactionnaire et de droite — a involvé une méthode d'esthétique et de critique nouvelle. Ce tournant d'histoire de science avait ses racines „intérieures”, „immanentes” aussi (dans une unité organique avec les „extérieures”): le temps passé nous a laissé en héritage une science littéraire arriérée, conservatiste.

Les tendances éminentes de l'historiographie littéraire hongroise n'ont pas passé par les stations typiques du criticisme bourgeois moderne, bien qu'il y ait eu des exceptions des individus de grande influence, des essayistes modernes. C'est une variante extraordinairement plate, primitive du positivisme et une variante assez basse, conservatiste de l'histoire des idées (*Geistesgeschichte*) qui se liaient d'une manière éclectique dans l'historiographie littéraire hongroise dans la première moitié du XXe siècle. Le formalisme, la poétique moderne et le structuralisme ont laissé presque complètement intacte la science hongroise. Dans cette situation, c'est l'évolution d'après 1945 qui a amené un essor de contenu et de méthode extraordinairement important, même si la diffusion et le mûrissement de la méthode marxiste n'étaient pas tout à fait sans équivoques. L'étude poursuit les stations, les tendances, les individus, les contradictions, les discussions et les résultats de ce processus entre 1945 et 1952.